

21ste jaargang

nummer 6

juni 1985

*DAAD
EN
GEDACHTE*

**orgaan gewijd aan de problemen
van de zelfstandige arbeidersstrijd**

*Bij elke bijzondere handeling
gaat het denken aan het doen
vooraf. Bij het handelen van
klassen of massa's blijkt de
betekenis van het handelen
pas achteraf. Hier gaat de
daad vooraf aan het begrip.*

Theo Maassen

DAAD
EN
GEDACHTE

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN
VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

GEEN VASTE ABONNEMENTSPRIJS

DE UITGAVE ZAL WORDEN BEKOSTIGD UIT
VRIJWILLIGE BIJDAGEN

Redactie en administratie:

Schouw 48-11, 8232 GD Lelystad

Postgiro 307895

DE WOORDEN WILD, MAAR DE DADEN MILD

Het afscheid van de 60-jarige Herman Bode als vice-voorzitter van de FNV is in diverse media 'het vertrek van een échte vakbondsman' genoemd. Dit overigens zonder dat er anders dan in zeer vage termen of helemaal niet werd aangegeven wat men daaronder moest verstaan. Zonder ook dat men werd ingelicht wie of wat dan wel 'ónechte' vakbondsmannen waren. *NRC/Handelsblad*, een tikkeltje genuanceerder en een tikkeltje preciezer dan de rest, sprak van 'een vakbondsman van de oude stempel' en definieerde hem als de 'laatste der Mohikanen'. Dat sloeg dan hierop, dat Bode in zijn jeugd nog aan den lijve heeft meegemaakt wat werken in de fabriek betekent en dat hij - zoals een van zijn kollega's van het CNV het heeft uitgedrukt - zijn leven lang 'de taal van de werkplek is blijven spreken'. Inderdaad, dat soort vakbondsmensen is, vele jaren lang reeds en in het bijzonder aan de top, een zeldzame verschijning geworden. 'Dat type bestuurder', zo schreef de *NRC*, 'lijkt te verdwijnen en plaats te maken voor de toch minstens van een hogere beroepsopleiding voorziene generatie bestuurders.

Deze ontwikkeling is geen toevallige en zij valt geenszins uitsluitend in Nederland te konstateren. Wanneer we alleen maar even kijken naar Engeland, dat de bakermat van de vakbeweging is geweest, dan zien we dat daarginds de Arthur Scargills zich al even duidelijk en even opvallend van de meeste vakbondsleiders onderscheiden als de Herman Bode's hier. Hebben we met een uitstervend ras te doen? Is er sprake van een niet te keren wetmatigheid? Of gaat het om tendensen die, hoe onmiskenbaar en krachtig ook, niettemin door tegentendensen worden afgezwakt en vertraagd?

Om het antwoord te vinden moeten we er ons rekenschap van geven dat de vakbeweging haar functie in de kapitalistische maatschappij aanvaardelijk vervulde onder verhoudingen die hemelsbreed verschilden van die waaronder zij haar functie thans vervult. De destijds bestaande roofofbouw op de arbeidskracht en alles wat daarmee samenhang maakte dat zij minder als een instituut van de burgerlijke samenleving dan wel als een tegen die roofofbouw strijdende organisatie werd verstaan en dat regelrecht uit de arbeidersklasse voortgekomen militante figuren haar aangewezen leiders vormden. Deze accentverlegging, die haar wezen volstrekt niet aantastte, gaf aanleiding tot niet geringe misverstanden, zowel bij haar achterban als bij de heersende klasse.

Met de ontwikkeling van het kapitalisme naar moderne vormen veranderde er het een en ander. De taak van de vakbeweging: de verkoop van de waar arbeidskracht en de beheersing van het menselijk deel der kapitalistische machinerie, bleef ongewijzigd. Maar de eerst nog betrekkelijk doorzichtige maatschappelijke verhoudingen werden hoe langer hoe ingewikkelder en daarmee werd ook de verkoop van de arbeidskracht een allesbehalve eenvoudige zaak. Dat maakte deze verkoop meer en meer tot een zaak van 'specialisten', zoals - ander gevolg van dezelfde ontwikkeling - ook de politiek tot een zaak van 'specialisten' werd. Dat vereiste een totaal ander soort van vakbondsbestuurders dan dat, wat in de 19e eeuw was opgetreden en in Nederland bijvoorbeeld nog in het begin van de 20ste eeuw actief was. In 1965 volgde de econoom André Kloos de econoom D. Roemers op als voorzitter van het NVV en Kloos werd op zijn beurt in 1971 opgevolgd door de econoom Harry ter Heide. Diens opvolger Wim Kok studeerde op het kasteel Nijenrode te Breukelen, alwaar managers en personeelsleden van de diplomatieke dienst worden opgeleid.

NRC/Handelsblad heeft de uit de Katholieke Arbeidersbeweging afkomstige Herman Bode niet alleen een man van de oude stempel, maar ook nog 'een strijdbaar bestuurder' genoemd. Heeft de ontwikkeling van het kapitalisme zoals we die hierboven kort hebben aangeduid, heeft het verdwijnen van de roofofbouw op de arbeidskracht, ertoe geleid dat minder strijdbare bestuurders in toenemende mate de plaats van strijdbare bestuurders gingen innemen? Het antwoord is minder eenvoudig dan het lijkt. Wim Kok bijvoorbeeld, de student van Nijenrode, wordt door vriend en vijand strijdbaar geacht dan sommigen van zijn voorgangers. Aan de andere kant is het, op de keper beschouwd, met de 'strijdbaarheid' van Herman Bode wel even anders gesteld dan de legende wil doen geloven. Ten bewijze citeren wij een passage uit een omvangrijk artikel dat *Het Parool* op 27 april j.l. aan diens vakbonds-carrière wijdde. Het is een passage waarin verteld wordt hoe Herman Bode als landelijk bestuurder van de katholieke metaalbewerkersbond St. Eloy in 1969 zich als vakbondsman 'onvergetelijk' maakte:

"...Het is 13 november 1969. Het gebouw 'Kunsten en Wetenschappen' in Utrecht. Honderden arbeiders van Werkspoor-Utrecht zijn bijeen gekomen. Al dagen ligt bij het bedrijf het werk stil uit protest tegen de voorgenomen sluiting van de afdeling rollend materieel, waardoor achthonderd man op straat komen te staan. Van-daag zullen de vakbonden tekst en uitleg geven over het bereikte akkoord met de raad van bestuur van het VME-concern, waartoe Werkspoor behoort. Achter de tafel: Jaap Meynikman en Wim Wamsteeker van het NVV en Ten Hove van 't CNV. Niemand van het NKV. Bode is verlaat.

Wamsteeker neemt het woord: 'De overeenkomst is voor ons een goede basis om samen te werken. Dat betekent dat wij vanaf morgen géén staking bij Werkspoor meer zullen leiden...'. De rest van zijn betoog wordt overstemd door gefluit en gejoel. Het woord 'verraders' valt en de zaal neemt de yell over. IJlings wordt er een pauze ingelast. Dan verschijnt Herman Bode. In vijftien minuten heeft hij de zaak plat. Zijn laatste woorden: 'Ik laat mij niet voor verrader uitschelden'. Met tranen in de ogen van woede stapt hij het podium af. De volgende morgen wordt het werk bij Werkspoor hervat....

*Piet Brussel, ex-voorzitter van de toenmalige Industriebond NKV:
'De eigen achterban kon hij vooral in spannende situaties veel
vertrouwen geven'..."*

Ziehier een beschrijving, waarop - naar wij aanstonds zullen zien - weliswaar héél wat aan te merken valt, maar die, onbedoeld, niettemin toch duidelijk maakt wat men aan Bode heeft: de held van het verhaal, die weet hoe hij 'zijn' mensen aan moet pakken en die hún taal spreekt, slaagt erin hun verzet te breken en datgene door te drukken wat zij in feite onaanvaardbaar vinden.

Deze Herman Bode is in een Twents arbeidersgezin geboren. Op 14-jarige leeftijd wordt hij poetsjongen in de Oldenzaalse textielfabriek van Gelderman. Later wordt hij daar wevershulpje en nog weer later - na bijscholing - wordt hij elektrotechnisch bankwerker bij Hazemeijer in Hengelo. In 1954 wordt hij gekozen tot betaald bestuurder van St. Eloy. Van dat moment af maakt niet zijn proletarische afkomst hem tot een strijdbaar bestuurder, maar wordt door zijn bestuursfunctie zijn proletarische strijdbaarheid geërofd. Niet hij drukt zijn stempel op de vakbeweging, de vakbeweging drukt haar stempel op hém. In welke mate, dat wordt inderdaad na vijftien jaren volop zichtbaar in die bijeenkomst in Utrecht waarin hij toont over welke kwaliteiten hij beschikt.

De wijze waarop in bovenstaand citaat het verloop daarvan is weergegeven munt uit door onvolledigheid. De schrijver van deze regels wéét waar hij over spreekt. Hij heeft zelf de vergadering in het gebouw voor 'Kunsten en Wetenschappen' bijgewoond; betrouwbare bronnen hadden hem ingelicht omtrent hetgeen eraan was voorafgegaan. Voor wat hij hieronder laat volgen, heeft hij niet zonder meer op zijn geheugen vertrouwd, doch dankbaar gebruik gemaakt van een beschouwing die hij vrijwel direkt na de gebeurtenissen heeft geschreven 1).

De staking bij Werkspoor begon als een 'wilde' staking, die in feite méér dan dat, namelijk een bedrijfsbezetting was. Op woensdag 12 november was het bedrijf in handen van de werknemers. Onderaannemers werden van het terrein verwijderd. De vrachtauto's van Werkspoor werden niet langer gelost, dat gebeurde alleen nog met de vrachtwagens van partikuliere ondernemingen. De telefoniste kreeg instructie, dat zij geen zakelijke berichten meer door mocht geven. De televisie, waaraan door de direktie de toegang was ontzegd, werd door de arbeiders binnengelaten. Toen de direktie een tv-verslaggever weigerde, verklaarden enkele arbeiders: 'Als hij er niet in mag, dan gaat u er zelf uit'. Het was tekenend voor de machtsverhoudingen die door de aktie waren geschapen. De direktie had niets meer te zeggen.

Nadat de aktie eenmaal spontaan was uitgebroken schaarden de bonden zich er achter. Daardoor ontstond er zoiets als een 'dubbelheerschappij'. Distriktbestuurder Jaap Meijnikman van de (toenmalige) metaalbedrijfsbond (NVV) en distriktbestuurder Bode (St. Eloy) kwamen als stakingsleiders het Werkspoorbedrijf binnen, maar de echte zeggenschap bleef vooreerst nog berusten bij de ondernemingsraad, die van het begin af aan de aktie had geleid. Pas geleidelijk aan deed zich de verschuiving voor waarop de vakbe-

1) *De aktie bij Werkspoor en de vakbeweging in Daad en Gedachte* van december 1969.

weging had gemikt en die natuurlijk de voorwaarde vormde voor dat waar zij op uit was: de arbeiders de wind uit de zeilen te nemen en de strijd te breken. Dat die verschuiving betrekkelijk snel ging was ongetwijfeld hieraan toe te schrijven, dat de meeste leden van de OR nog geloof hechtten aan de vakbondsmythe en dientengevolge zich niet of nauwelijks verzetten tegen een 'machtsoverdracht' aan de vakbeweging. De sekretaris van de OR, een zekere Nol de Jong, scheen het ene ogenblik veel dichter bij z'n Werkspoorkameraden te staan dan bij de vakbondsbestuurders, het andere ogenblik echter eerder hún standpunt te delen dan dat van zijn mede-arbeiders. Hoe dat ook zij, op het moment dat de bonden te kennen gaven, dat zij de aktie zouden steunen, waren de arbeiders zich van verschillen tussen henzelf en de bestuurders niet bewust. Hun vreugde was onmiskenbaar. Maar zij was van korte duur.

Wat de bonden wilden toen zij het spontane en 'wilde' optreden van de Werkspoorarbeiders officieel maakten, was niets meer dan een soort van protestaktie van 24 uur. Dat plan leed al aanstonds schipbreuk. De strijdwil van het Werkspoorpersoneel bleek onverzettelijk. Daarop verscheen Meijnikman in het Utrechtse bedrijf, met een tien punten tellend 'akkoord' op zak dat de bonden met de raad van bestuur van de VNF dachten te sluiten en dat zij inderdaad 'een goede basis voor samenwerking' noemden. Zelfs een burgerlijke krant als het *Nieuw Utrechts Dagblad* moest erkennen, dat de tien punten van het akkoord in het geheel geen goede samenwerking garandeerden, dat Meijnikman de arbeiders zocht te paaien met een dode mus en er voor hen geen reden tot voldoening was. Toen Meijnikman aan bijna tweeduizend in het bedrijf aanwezige stakers vroeg om het werk te hervatten, kreeg hij een donderend 'nee' te horen. Daarop paste de vakbeweging een oude en bekende truc toe. De bestuurders riepen hun kaderleden naar het gebouw van K. & W. en probeerden daar met zwaar geschut een bres in het stakingsbolwerk te schieten.

De bewuste vergadering had een dramatisch verloop. In een zeer emotionele toespraak riep Bode op tot eendracht en verstandigheid ofschoon - de eensgezinde afwijzing van het akkoord had het bewezen - die eenheid er al was. Maar Bode vroeg niet om de eenheid van de arbeiders, maar om de eenheid van kaderleden en bestuurders. Hij pleitte hartstochtelijk voor de eenheid van de vakbeweging, terwille waarvan de kaderleden die met hun stakende makkers zouden moeten verbreken. Met zijn beroep op eenheid trachtte hij de arbeiderseenheid kapot te maken. Hij had er een brok in de keel bij en hij huilde. Krokodillentranen. Maar het lukte. Het was het grote kunststuk van Herman Bode, een kunststuk waaraan hij ongetwijfeld later mede zijn vice-voorzitterschap van de FNV te danken had. En dat kunststuk bestond hieruit, dat hij als vakbondsman niet de een of andere ondernemer of een reeks ondernemers plat walste, maar de eigen achterban.

Er was in die vergadering een vakbondsgetrouwe die aanstalten maakte om zijn lidmaatschapsboekje te verscheuren, iets waarvan hij op 't nipper-tje weerhouden werd. Een ander verklaarde: 'Een machtige aktie is in een puinhoop ontaard'. Een derde zei, met een vieze smaak in de mond naar huis te gaan. Kan het worden tegengesproken, dat de 'strijdbare' Herman Bode als 't de vakbeweging zo uitkwam tegen de arbeiders ten strijde is getrokken? Kan het, in dat licht bezien, verwondering wekken, dat hem op zijn afscheidsreceptie - door niemand anders dan minister De Koning notabene - de versierselen werden uitgereikt die behoorden bij zijn benoeming tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw?

De bewindsman noemde Bode een 'voortreffelijk bestuurder' en wij behoeven, dunkt ons, niet nader toe te lichten wat of het betekent wanneer een lid van de regering iets dergelijks te kennen geeft.

De NRC heeft zich afgevraagd of het vertrek van Herman Bode niet de afsluiting vormt van een periode die definitief voorbij is. En wel omdat deze krant het twijfelachtig vindt of de vakbeweging het in de toekomst met bestuurders van het type Bode nog wel kan redden. Hiermee zijn we dan terug bij de vraag, in hoeverre we bij hem met een uitstervend ras te doen hebben, in hoeverre de vervanging van uit het arbeidersmilieu afkomstige vakbondsleiders door intellectuelen als een onstuitbaar proces moet worden beschouwd. De vraag is ook aan Bode zelf voorgelegd. 'Ik denk', zei hij,

"dat ervaring in het arbeidersmilieu, hoe dat er dan ook mag uitzien, een absolute voorwaarde is om als vakbond in leven te blijven. En het is ook niet onbelangrijk uit welk nest je als bestuurder komt. Als je uit een gezin komt waar de vader timmerman was, of wever, waar je dus als kind hebt meegemaakt hoe het leven is van een arbeider, maakt dat natuurlijk wel een slok op een borrel uit vergeleken met degene die uit een gezin van middelbaar niveau komt. Kon je je schoolse kennis zomaar opdoen, of moest er in dat gezin geknokt worden om iemand te kunnen laten studeren. Ik wil echt niet zeggen dat je alleen maar levenservaring kan opdoen in een fabriek, maar denk toch wel dat het in de praktijk een zeer waardevol element is."

Bode heeft volgens ons volkomen gelijk. Ervaring in het arbeidersmilieu is inderdaad een absolute voorwaarde om als vakbond in leven te blijven. Doctorandussen die niet uit een proletarisch nest komen zullen nimmer een 'kunststuk' kunnen leveren zoals Bode in 1969 in Utrecht tijdens de staking bij Werkspoor uithaalde. Naarmate, als gevolg van de maatschappelijke ontwikkeling, de tegenstellingen tussen de arbeiders enerzijds en de vakbeweging anderzijds, scherper worden, zal de behoefte aan dergelijke 'kunststukken' voor de vakbonden alleen maar toenemen. Het is zeker waar, dat zij hoe langer hoe meer 'specialisten' nodig hebben, maar die waarheid sluit in, dat zij ook diegenen niet kunnen ontberen, die beschouwd kunnen worden als de 'specialisten' in het plat praten van een strijdbare achterban.

Daar komt nog iets bij. De vakbeweging kán slechts als instituut van de burgerlijke samenleving functioneren, zolang zij de schijn kan wekken, dat zij de vertegenwoordiging van de arbeidersklasse vormt, zolang zij, anders gezegd, erin slaagt de vakbondsmythe in stand te houden. Door 't blote feit van hun aanwezigheid blazen uit de arbeidende klasse afkomstige bestuurders die mythe voortdurend nieuw leven in. Daarnaast wordt zij telkens opnieuw - en iedere keer dat het nodig is - versterkt door het gebruik van een radikale taal, die geenszins in overeenstemming is met de praktijk. Juist dezer dagen is een Nijmeegse socioloog gepromoveerd op een proefschrift, waarin het verschil tussen het vakbondsbeleid en de door de vakbeweging gebezigde woorden nadrukkelijk wordt gesignaleerd. "De woorden zijn wild, maar de daden mild", zo vat de auteur genoemd verschil op puntige wijze samen. Deze karakteristiek is niet alleen van toepassing op de vakbeweging in het algemeen, maar al evenzeer op Herman Bode in 't bijzonder

=====

W E L K B E L A N G V E R T E G E N W O O R D I G T D E V . V . D . ?

"Ook degene die de materialistische opvatting van de geschiedenis niet deelt en van mening is, dat economische factoren alleen een onvoldoende verklaring vormen voor historische gebeurtenissen en ontwikkelingen,..... zal niettemin moeten toegeven dat het geld een onzaggelijke drijfkracht vormt. De kracht die door het geld en door de zucht naar geld uitgeoefend wordt, is ook daar werkzaam waar mensen en volken staatkundige organisaties hebben gevormd en naar de instandhouding of de vorming van 't staatsgebouw streven, zich erover beraden of bezig zijn het op te trekken: dat wil zeggen in de politiek. Geld is niet alleen de brandstof waarmee de staatsmachine draaiende wordt gehouden, maar staat en politiek zijn op hun beurt middelen om aan geld te komen en zich van een groter deel van het nationale inkomen en het nationale vermogen te verwerven. Zoals het kapitalisme zijn slecht geweten tracht te sussen door het voor te stellen alsof het in het belang van het gehele volk werkt, zo rechtvaardigen zich de politici met het algemeen belang. Een ervaren Oostenrijks politicus heeft daarvoor de fraaie formule bedacht, dat politiek de kunst is zijn persoonlijke belangen te presenteren als het belang van iedereen."

R. Lewinsohn, *Das Geld in der Politik*, blz. 13.

"Men moet de financiering van de politiek kennen indien men meer wil kennen dan alleen maar de politieke facade."

Idem, blz. 14.

Meer dan een halve eeuw geleden publiceerde Richard Lewinsohn, die zich al enige naam had verworven als schrijver van boeken over historische en economische onderwerpen, een studie over de rol die het geld speelde in de politiek. Hij wees er daarin op, dat er niet alleen zichtbare, maar ook tal van onzichtbare verbindingen bestaan tussen hen die op economisch terrein, en degenen die op politiek terrein werkzaam zijn. Wie zich daarin verdiept, zo schreef hij, verdiept zich in zaken, die eigenlijk voorbestemd waren om in het halfduister te blijven en wie ze aan het daglicht brengt zondigt tegen de goede smaak.

Vanzelfsprekend onthulde Lewinsohn destijds noch met deze woorden uit zijn inleiding, noch met de overige hoofdstukken van zijn werk een sensationele nieuwigheid. Even vanzelfsprekend is hem zijn boek bepaald niet in dank afgenomen. Zo zal 't ook drs. R.A. Koole, medewerker van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit in Groningen wel vergaan. In het jaarboek van genoemd centrum publiceert hij het een en ander over de wel zeer nauwe financiële banden tussen 't Nederlandse bedrijfsleven en de V.V.D. 1).

1) Wij konden voor dit artikel niet over genoemd jaarboek beschikken en baseren ons op een weergave van Koole's onderzoekingen in *NRC/Handelsblad* van 13 april j.l.

In 1946 2) en 1948 heeft 't Nederlandse bedrijfsleven de verkiezingskampagnes van de VVD betaald. De bedragen per bedrijf varieerden van 1.000 tot 10.000 gulden. In totaal sluisden ondernemers in Nederland destijds een bedrag van 540.000 gulden naar de VVD via de z.g. 'Vereniging voor economische politiek'. Omgerekend in guldens van nu komt dat neer op een bedrag van ruim drie miljoen gulden.

Het brein achter deze financieringsoperatie was mr. D.U. Stikker, die toentertijd directeur van Heineken was en later minister van buitenlandse zaken werd. Voor de eerste na-oorlogse verkiezingskampagne leende hij in 1946 de VVD bijna 200.000 gulden. Stikker kreeg dat geld in 1947 terug na een bedelactie bij het bedrijfsleven.

Hoewel het aan bedrijven geoorloofd was en is om politieke partijen financieel te steunen (ook Lewinsohn wees daarop) hield men de giften het liefst verborgen (iets wat Lewinsohn eveneens reeds opmerkte bij soortgelijke gevallen). Toen een Utrechts ondernemer van Stikker het verzoek ontving geld voor de campagne af te staan, deed hij de suggestie, dat men een vereniging zou oprichten 'tot verbetering van de sociale voorlichting van de Nederlandse arbeider'. Giften aan die vereniging zouden de ondernemers onder de post sociale lasten kunnen boeken en daarmee zouden dan de respectievelijke aandeelhouders ook gerustgesteld zijn.

Zó brutaal, dat hij de vereniging waarmee uiteindelijk de Nederlandse arbeiders belazerd moesten worden, een vereniging tot 'verbetering van hun sociale voorlichting' durfde noemen, was de heer Stikker niet. Uiteindelijk kreeg de vereniging de naam van 'Vereniging voor economische politiek' wat inderdaad beter met de bedoelingen overeenstemde. Maar het principe was gelijk aan dat, wat de Utrechtse ondernemer voor ogen had gestaan.

De heer Stikker werd door het Nederlandse bedrijfsleven niet in zijn verwachtingen bedrogen. Niet alleen de Amstelbrouwerij en Heineken stortten beiden tot tweemaal toe 5.000 gulden in het (goed gecamoufleerde) verkiezingsfonds van de VVD, maar ook tal van andere bedrijven. Bijvoorbeeld: de Nederlandse Hypotheekbank 3.000 gulden, de Rotterdamse Droogdok Maatschappij 9000 gulden, Scheepswerf Smit 5000 gulden, Stork Hengelo 2000 gulden, de Twentse Bank 5000 gulden, Vredestein en Wessanen elk 5000 gulden, Werkspoor 2500 gulden, Wilton Feyenoord 9000 gulden 3), de Nederlandse Handelsmaatschappij 9000 gulden en De Bijenkorf 5000 gulden.

Altijd en altijd weer heeft de VVD verontwaardigd gereageerd wanneer men haar een typische partij van het ondernemerdom noemde. De informatie die de heer Koole thans verstrekt, bewijst hoe huichelachtig die verontwaardiging wel is. De VVD is een partij voor de b u r g e r l i j k e d e m o k r a t i e en voor de b u r g e r l i j k e v r i j h e i d, maar inplaats van als v o l k s - partij zou ze zich beter anders kunnen aandienen om duidelijk te doen uitkomen welk belang zij in de politiek vertegenwoordigt.

- 2) In feite bestond de VVD nog niet in 1946. Er was toen sprake van de Partij van de Vrijheid, die zich in '48 VVD ging noemen na de fusie met een groep rond de heer Oud. Wij hebben gemeend het verschil te mogen verwaarlozen.
- 3) Het zal de lezer opvallen, dat de Nederlandse scheepsbouw aan de VVD aanzienlijke bedragen heeft verstrekt. Die scheepsbouw heeft het destijds niet kunnen dromen, dat uitgerekend een minister van de VVD - die de bijnaam kreeg van *Gijs de wervenerwurger* - het nodige zou bijdragen tot zijn likwidatie.

" S T A K E N ? G E E N E N K E L B E Z W A A R , M I T S H E T
M A A R V O L S T R E K T G E E N O N G E M A K G E E F T "

De titel van dit stukje staat tussen aanhalingstekens. Het is de samenvatting van een notitie, die een zekere meneer L. de Bruin onlangs aan een Amsterdams dagblad stuurde en die daarin werd afgedrukt. De heer De Bruin maakt onderscheid tussen twee soorten stakers, tussen twee soorten van arbeiders dus: arbeiders die in partikuliere ondernemingen werken en arbeiders die in dienst zijn van de overheid en die bij openbare nutsbedrijven werkzaam zijn, zoals bijvoorbeeld het spoorwegpersoneel of het personeel van de PTT. Tegen stakingen van de eerste soort, stakingen bij partikuliere ondernemingen, heeft hij geen enkel bezwaar. Stakingen van het overheidspersoneel of daarmee gelijk te stellen werknemers van dienstverlenende bedrijven, acht hij uit den boze omdat het publiek er ongemak van ondervindt. Hij zou ze, met een verwijzing naar wat president Reagan deed toen de Amerikaanse luchtverkeersleiders de arbeid neerlegden, 't liefst verboden willen zien. Op grond daarvan is de konklusie gerechtvaardigd, dat de heer De Bruin, zo hij aan het hoofd van een eigen bedrijf zou staan, ook een staking in dat partikulier bedrijf, volkomen onverantwoord zou vinden.

"Stakers die proberen hun situatie bij partikuliere ondernemingen te verbeteren of te behouden zijn zich bewust van hun medeverantwoordelijkheid voor de continuïteit van de werkgelegenheid in die bedrijven", zo bevoogt de heer De Bruin, die van mening is, dat zij die werkzaam zijn in dienstverlenende bedrijven van de overheid of vergelijkbare ondernemingen die het openbaar belang dienen, zich om die verantwoordelijkheid niet behoeven te bekommeren en - zo voegt hij er aantoe - zij handelen zonder scrupules ten opzichte van het publiek.

De heer De Bruin schrijft dat en 't bewuste dagblad 1) drukt het zonder ook maar een woord van kommentaar. En dat in een tijd, waarin juist de strijdende werkers in de dienstverlenende sektor voor het behoud van hun werkgelegenheid strijden, een tijd waarin de overheid banen op de tocht zet en het derhalve de o v e r h e i d is, die de 'verantwoordelijkheid voor de continuïteit van de werkgelegenheid' aan haar laars lapt, en dat juist in tegenstelling tot de arbeiders.

Volgens de heer De Bruin handelt stakend overheidspersoneel 'zonder scrupules ten opzichte van het publiek'. Vindt hij in ernst, dat een overheid, die treinmachinisten te lange werktijden opdringt of bij de bezoldiging te weinig rekening houdt met de spanningen van dat beroep (om van het zogenaamde 'inleveren' maar te zwijgen) wél scrupules heeft ten opzichte van (de veiligheid) van het publiek? Is het hem werkelijk ontgaan dat er meer dan eens stakingen bij 't openbaar vervoer (trein, tram, bus of taxi) zijn geweest omdat de stakers de bestaande of op komst zijnde situatie een gevaar of verslechtering van de service vonden?

De heer De Bruin hoort kennelijk tot dat soort lieden die op hun achterste benen staan of in de pen klimmen, zodra zij zich tengevolge van de akties van arbeiders beperkingen moeten opleggen of afstand moeten doen van bepaalde genoegens. Zijn verwijzing naar de staking van de Amerikaanse

1) *Het Parool* van 22 april 1985.

luchtverkeersleiders spruit daaruit voort, dat hij ten tijde daarvan - gelijk hij zelf vertelt - met vakantie in Amerika was en er 'het slachtoffer' van werd, zoals hij dat noemt. Dat de verkeersleiders het slachtoffer waren van het beleid van hun werkgevers eerst, van de Amerikaanse president vervolgens en dat met hen vergeleken de vakantieganger De Bruin zich helemaal geen slachtoffer kan noemen, daar heeft deze meneer in het geheel geen oog voor. Voor hem tellen de belangen van werknemers niet, doch slechts de 'belangen' van De Bruin.

En dan nog: wat wil zo'n frase als 'geen scrupules ten opzichte van het publiek' eigenlijk helemaal zeggen? Is 'het publiek' anders samengesteld dan de bevolking, waarvan de werkende klasse nog altijd de meerderheid vormt? Zitten er tussen het publiek geen arbeiders, die als klassegenoten van de stakers voor hen en wat zij beogen ten volle begrip hebben, zelfs dan wanneer de eigen omstandigheden hen niet tot strijd nopen?

Laat de heer De Bruin, zo hij daar als brave burger toe in staat is, eens kijken naar de heer Heath, de voorganger van mevrouw Thatcher. Die meneer Heath meende in 1974, toen het Engelse 'publiek' als gevolg van een mijnwerkersstaking zonder stroom en zonder brandstof zat, dat de 'publieke opinie' zich wel tegen de stakers keren zou. Dat bleek een grandioze vergissing. Het 'publiek' denkt in vele gevallen en meestal in meerderheid anders over stakende arbeiders dan de in zijn wiek geschoten burgerman.

=====

FLEXIBILITEIT IS NU HET WACHTWOORD

"Flexibiliteit in de arbeidsmarkt is een voorwaarde om onze economie weer te laten groeien. Dat gaat hand in hand". Dat heeft begin mei mr. C.J.A. van Lede gezegd, een man die bij bedrijven als Shell en McKinsey en bij de bouwgi-gigant HBG zijn sporen in ondernemersland heeft verdiend. Een jaar geleden is hij, als opvolger van mr. Chris van Veen, voorzitter geworden van het Verbond van Nederlandse Ondernemers (V.N.O.). Het geluid dat hij heeft laten horen is niet nieuw. In Nederland is van ondernemerskant al eerder gepleit voor flexibele arbeidskracht; in Duitsland presenteerde de I.G. Metall, de vakbond van hen die in de metaalindustrie werkzaam zijn, flexibele werktijden als een niet onbelangrijk voordeel voor de arbeiders en de werkgevers in de metaal zullen daar met belangstelling kennis van hebben genomen. Want als er iemand is die van flexibele arbeidskracht profiteert, dan is het ontegenzeggelijk de ondernemer.

Wat of men nu onder flexibiliteit in de arbeidsmarkt precies te verstaan heeft, dat is wel het duidelijkst gebleken tijdens twee verschillende akties van de vakbeweging: de strijd om de 35-urige werkweek in de Duitse metaalindustrie en de strijd om behoud van werkgelegenheid in de stukgoedsektor van de Rotterdamse haven. Legt men de diverse uitspraken die er van allerlei kanten en over en weer zijn gedaan naast elkaar, dan krijgt men het volgende beeld:

flexibele arbeidskracht of flexibele arbeidstijd houdt in, dat:

- het bedrijfsleven uit een arbeidsreserve (werklozenpool) kan putten op ieder moment, dat er sprake is van een overvloed aan orders, een deel van die arbeidsreserve of die gehele reserve kan ontslaan of met vakantie kan sturen dan wel 'het voordeel van de werktijdverkorting' kan doen genie-

ten op momenten dat er van slapte sprake is;

- arbeiders niet op een vaste arbeidsplaats overeenkomstig hun schooling en beroep worden ingezet, maar als ongeschoolden (hetgeen mogelijk gemaakt wordt door de techniek) overal kunnen worden ingezet, dat wil zeggen d  ar waar het de patroon het beste uitkomt en aan het karwei dat voor de patroon op dat tijdstip de grootste voorrang heeft.

Bij een dergelijk systeem behoeft de ondernemer geen, laat ons zeggen honderd arbeiders in dienst te houden en loon te betalen op momenten dat er voor tien slechts werk is. Bij een dergelijk systeem kunnen de ongeschoolde arbeiders overal heen 'gekommandeerd' worden, waar zij het beste en het meeste profijt voor de bedrijven opleveren. En we schrijven met opzet 'voor de bedrijven' (meervoud) omdat het kennelijk de bedoeling is dat de arbeidskrachten, als het de 'heren' zo uitkomt, van 't ene bedrijf naar het andere gaan.

Het is een volstrekt logische ontwikkeling, die daarmee begon, dat arbeiders werden uitgebuit door   en kapitalist en die daarmee blijkt te eindigen dat arbeidskrachten worden uitgebuit door het kapitaal, een strikt onpersoonlijke macht, die niet meer door deze of gene kapitalist belichaamt of verpersoonlijkt wordt en waarbij de kwaliteit van de arbeid zonder enige betekenis is geworden (omdat daarvoor de machine zorgt), het accent daarentegen volledig op haar kleinere of grotere kwantiteit valt.

Zo'n 65 jaar geleden pleitte de volkskommissaris Trotzki er voor, dat in het staatskapitalistische Rusland de gehele arbeid op militaire leest zou worden geschoeid, dat er 'arbeidersbataljons' zouden worden gevormd, die overal waar het vereist was aan het front van de arbeid zouden kunnen worden ingezet en die naar believen zouden kunnen worden opgekommandeerd en dan naar deze, dan naar gene mobilisatiebestemming zouden kunnen worden gezonden.

Wat 't westerse kapitalisme tegenwoordig met 'flexibiliteit in de arbeidsmarkt' voor ogen staat, is in feite precies hetzelfde als wat de vertegenwoordigers van Ruslands nieuwe heersende klasse als de beste oplossing voor hun economische moeilijkheden beschouwden. Mr. Van Lede heeft verklaard: "Harder groeien is de enige manier om de werkloosheid op lange termijn op te lossen en harder groeien eist flexibiliteit". Er zit in zijn woorden een kern van (kapitalistische) waarheid, die eerst goed aan de dag treedt als men de samenhangen aldus verduidelijkt: als er flexibiliteit bestaat kunnen werkloze arbeiders in laat ons zeggen Zwolle worden ingezet in Delfzijl en werklozen uit Den Haag in Koog aan de Zaan of in Hengelo. Aldus moet men de arbeid 'herverdelen', zoals dat genoemd wordt. Dan vermindert door de bank genomen de werkloosheid, de arbeidskracht wordt op een veel efficiëntere wijze uitgebuit, de hoeveelheid geproduceerde meerwaarde wordt dientengevolge groter en vandaar de economische groei. Heeft de 'socialist' Duisenberg onlangs niet eveneens voor zo'n systeem gepleit? Had hij het niet over de noodzaak, dat de arbeidende klasse meer mobiel diende te zijn? Hij gebruikte het woord 'flexabiliteit' niet, maar waar hij het over had, dat was in feite precies hetzelfde als waar mr. Van Lede en diverse Rotterdamse havenbaronnen over hebben gesproken. Flexibiliteit is het wachtwoord geworden, eenvoudig omdat de economische en technische ontwikkeling de noodzaak daarvan (voor 't kapitaal) op de voorgrond plaatsten.

=====

AL WEER DAT "KLASSEBEWUSTZIJN"

"Het gaat er niet om wat deze of gene proletariër of zelfs het proletariaat in zijn geheel zich vooralsnog als doel v o o r s t e l t . Het gaat erom wat het proletariaat i s en wat het dienovereenkomstig historisch gedwongen is te doen. Zijn doel en zijn historisch optreden zijn onherroepelijk en duidelijk bepaald door zijn levensomstandigheden en door de gehele organisatie van de bestaande burgerlijke maatschappij."

MARX, *Die heilige Familie*, MEW, Band 2, p. 38.

Het is niet de eerste keer dat wij bovenstaande woorden aanhalen. De reden is niet dat wij ons graag verschuilen achter Marx' uitspraken, maar deze dat in bovenstaande zinnen een paar heel belangrijke zaken op een zeer heldere manier worden geformuleerd: bij een beschrijving en analyse van het leven van (een bepaalde groep) arbeiders is hun maatschappelijke positie veel belangrijker dan hun opvattingen zijn. Hoe vaak immers gebeurt het niet dat arbeiders tijdens stakingen zich heel anders gedragen dan je zou verwachten als je vooral af zou gaan op wat ze zeggen en denken.

De direkte aanleiding voor deze korte beschouwing is een bespreking van het boek *America's working man* in het blad *Intermediair* van 26 april j.l. De schrijver ervan, David Halle, heeft een sociologisch onderzoek verricht onder arbeiders op een sterk geautomatiseerd chemisch bedrijf in New Jersey in de Verenigde Staten. Het is een duur boek (het kost omgerekend ongeveer f 90,--) en wij hebben het niet zelf gelezen. Het is de weergave ervan door de recensent waarop de navolgende opmerkingen zijn gebaseerd.

Uit de recensie blijkt allereerst, dat het boek een hoop interessante informatie bevat. Het werk van de arbeiders bestaat vooral uit toezicht houden, oftewel het urenlang kijken naar lampjes, radertjes, uitslaande wijzertjes en het aanhoren van klikkende schakelingen, loeiende sirenes bij storingen, enz. Daar een steeds groter deel van de arbeidersklasse op deze manier de kost verdient, is het alleen al om die reden interessant om een gedetailleerde beschrijving van dit soort werkomstandigheden te lezen. Het blijkt bijvoorbeeld, dat één van de bijkomende redenen voor de ondernemers om het werk steeds verder te automatiseren het krijgen van een grotere greep op de arbeid en de arbeiders is. Maar de methode heeft geen of nauwelijks effect. De recensent constateert, dat volgens de auteur van het boek de arbeiders een groot deel van hun tijd besteden aan het dwarszitten van het management door informatie achter te houden of te manipuleren.

Uit de bespreking blijkt, dat Halle zich ook afvraagt of de arbeiders 'klassebewust' zijn. Er valt niet uit op te maken of hij van het begrip 'klassebewustzijn' een duidelijke omschrijving geeft, wél, dat er in dit deel van zijn boek kennelijk gekletst wordt. Volgens de recensent wordt er gekonstateerd, dat de arbeiders zeer vijandig staan tegenover 'big business en de machthebbers' en dat ze duidelijke verschillen zien tussen henzelf en mensen die geen produktief werk doen, zoals juristen, sekretaresses, enz. Voorts merkt Halle dan op, dat de arbeiders niet solidair zijn met werklozen, zeker niet met zwarte werklozen. Zij hebben het gevoel dat ze door hard werken kunnen opklimmen op de maatschappelijke ladder en ze

beschouwen zich nadrukkelijk ook als Amerikaan. Deze laatste zaken zouden volgens de schrijver aantonen dat de arbeiders niet klassebewust zijn. Revolutie zou van hen dan ook niet te verwachten zijn. Ook al zijn de arbeiders in de V.S. ontevreden met hun positie, er staan (zo zegt hij) zoveel positieve zaken tegenover, dat hun geneigdheid er iets aan te veranderen niet erg groot is.

Heeft de recensent Halle juist weergegeven, dan heeft deze auteur ongetwijfeld voor een groot deel gelijk bij zijn beschrijving van de opvattingen van de Amerikaanse blanke arbeiders. De arbeiders in Nederland huldigen in grote lijnen dezelfde ideeën. Het zegt alleen zo weinig. Hoe komt het, dat arbeiders met dit soort opvattingen af en toe in staking gaan? Waarom zouden ze hun verworvenheden op het spel zetten? De enige verklaring daarvoor kan slechts deze zijn, dat niet hun denkbeelden hen daartoe nopen, maar dat zij handelen op grond van hun maatschappelijke positie. Als deze de arbeiders voor de noodzaak plaatst te strijden of wanneer hun omstandigheden veranderen doordat zij tot het leger der werklozen gaan behoren, maken heel veel vooroordelen voor andere zienswijzen plaats. Dan ziet men dat zowel idealistische opvattingen als illusies ten dode zijn opgeschreven, hoe begrijpelijk ze op het eerste gezicht ook mogen schijnen.

=====

E E N B I T T E R T E L E U R G E S T E L D E I D E A L I S T

Zoals bekend heeft in de Duitse Bondsdag, het parlement, sinds enkele jaren een aantal afgevaardigden van de *Grünen* zitting. Deze groene partij bestaat uit een vrij groot aantal politiek verschillende stromingen en wel van 'links' tot 'rechts'. In West-Berlijn bijvoorbeeld bleek de leiding van de 'Grünen' enige tijd geleden in handen te zijn gekomen van neo-nazi's die toen direkt geroyeerd zijn. Eén van de dingen waar de Groenen vooral door bekend zijn is hun bezorgdheid om het milieu. Op zich zeer sympathieke zaken: het is leuker om door een bos te wandelen waar bomen met bladeren staan dan door een dood en kaal bos. Een op zich sympathie wekkend streven zegt evenwel niet zoveel. Het gaat ons meer om de maatschappelijke betekenis van een dergelijke partij, om de inhoud van haar denkbeelden.

Enige tijd geleden ontvingen wij een boekje met opstellen van Joschka Fischer, getiteld *Von grüner Kraft und Herrlichkeit*. Nu is deze Fischer niet de eerste de beste. Tot enkele maanden geleden was hij fractievoorzitter van de 'Grünen' in de Bondsdag. Wegens een nog bestaand roulatiesysteem is hij sinds kort vrijwillig teruggetreden. Vóór hij lid werd van de 'Grünen' behoorde Fischer tot de links-radikale beweging in Frankfurt. In de jaren '70 vooral was deze beweging tamelijk bekend vanwege de talloze kraakacties en de niet zelden daarop volgende verbitterde straatgevechten met de Duitse politie. Voorts stond deze beweging bekend om haar belangstelling voor de arbeidersstrijd. Fischer zelf was redakteur van het blad *Wir wollen alles* en lid van de groep *Revolutionärer Kampf* die regelmatig over arbeidersacties in bedrijven in Duitsland berichtte. Vele leden van deze en andere groepen waren de bedrijven ingegaan om 'mee te werken' aan de 'revolutie' zoals zij die begrepen.

Toen wij genoemd boek van Joschka Fischer in handen kregen waren wij

verbaasd te constateren dat hij lid van de 'Grünen' was geworden. Toen wij het boek uit hadden waren we dat niet meer. Gezien zijn opvattingen was dit een begrijpelijke ontwikkeling. In dit artikel zullen we ons bezighouden met twee aspecten van de activiteiten van Fischer en van de beweging waartoe hij behoorde: de anti-imperialistische strijd zoals die in vele landen van de Derde Wereld wordt gevoerd en de strijd van de arbeiders. Zijn opstellen over bijvoorbeeld de Falkland-oorlog en over een oud-nazi, die de Goetheprijs van de stad Frankfurt kreeg, zijn in dit verband minder belangrijk.

Al zijn activiteiten sproten voort uit morele verontwaardiging over het onrecht in de wereld en uit zijn streven naar een betere samenleving. Om z'n idealen te funderen beriep hij zich, als zovelen, op 't marxisme. In het bijzonder diende hem Marx' elfde stelling over Feuerbach tot uitgangspunt. Die stelling luidt: "*De filosofen hebben de wereld alleen maar verschillend geïnterpreteerd; het komt erop aan haar te veranderen.*" De hele maatschappij-analyse van Marx voert tot de konklusie, dat het niet de filosofen zijn die deze verandering tot stand kunnen brengen, doch dat alleen de arbeidersklasse daartoe in staat is. Fischer's dadendrang is er de oorzaak van dat hem dit ontgaat. Hij vat - o.i. een aanzienlijk verschil met Marx' bedoelingen - de bewuste stelling voluntaristisch op, wat er ook toe leidt, dat hij haar niet letterlijk citeert. In zijn bewoordingen luidt zij: "Men moet de wereld niet interpreteren, maar veranderen" (blz. 20).

In de praktijk betekende zijn anti-imperialisme voornamelijk het deelnemen aan ontelbare demonstraties ten gunste van de nationale bewegingen in Vietnam, Chili, Iran, Palestina, Noord-Ierland, enz. De keuze voor deze of gene strijd werd behalve door de aktualiteit vooral bepaald door het criterium of de desbetreffende beweging paste in zijn wereldbeeld (aldus op blz. 16). De anti-imperialistische strijd symboliseerde datgene waar de beweging zichzelf in herkende: de hoop op een betere en kritiek op de bestaande wereld. Zodra echter in een bepaald land een overwinning werd behaald leidde dat doorgaans tot een enorme teleurstelling: het ging in alle gevallen om een nationale, om een burgerlijke revolutie, waarbij alle verschijningsvormen hoorden waartegen Fischer zich juist zo afzette. De Rode Khmers bijvoorbeeld roeiden grote delen van de Cambodjaanse bevolking uit, de nieuwe machthebbers in Vietnam vielen na korte tijd Cambodja binnen en ook onder Castro bestond er geen politieke vrijheid in Cuba; de zogenaamde Anjer-revolutie in Portugal werd niet wat de idealisten ervan verwachtten.

Door dat alles werd 't marxisme, zoals Fischer het interpreteerde, al maar verder in diskrediet gebracht. Daarop liet de 'revolutie' in Iran hem totaal onredderd achter. Hier werd een 'bevrijdingsstrijd' gevoerd in naam van de Islam. Maar het ontging Fischer volledig, dat burgerlijke revoluties - afhankelijk van de maatschappelijke en historische omstandigheden - de meest verschillende ideologieën als dekmantel gebruiken. Dat komt doordat hij deze revoluties niet begrijpt als dat wat ze werkelijk zijn, maar ze beschouwt als 'socialistische' omwentelingen.

Een gelijksoortige ontwikkeling maakte Fischer door voor wat betreft de strijd van de arbeiders. De door idealisten ondernomen pogingen om in de bedrijven zelfstandige arbeidersstrijd tot ontwikkeling te brengen zijn mislukt. Zij die dit probeerden hebben een ander baantje gezocht. Fischer heeft die pogingen ook al geruime tijd opgegeven. Een van de belangrijkste theoretici van de beweging waartoe hij behoorde is de Fransman André Gorz. Als Fischer diens boek *Afscheid van het proletariaat* bespreekt, dan merkt

hij op dat "de arbeidersbeweging in het laat-kapitalisme over geen op de toekomst gerichte alternatieven meer beschikt, zij stelt zich tevreden met wat bereikt is, zij past zich aan, verdedigt en doet uiteindelijk mee." (blz. 66). Konklusie: een verandering van het kapitalisme in een socialistische maatschappij is in feite uitgesloten. Inplaats daarvan dreigt de verdere ontwikkeling van deze samenleving te leiden tot gigantische milieurampen en daarmee tot de ondergang van alle leven.

"Dat is de crisis van het marxisme", zegt Fischer. Wij zouden daartegenover willen stellen: dat is de crisis van de idealisten. Fischer heeft heftige kritiek op de vakbeweging en op andere onderdelen van de georganiseerde arbeidersbeweging, maar de langzaam zich ontwikkelende beweging van de arbeiders zelf ziet hij niet. Naar zijn mening heeft de strijd voor hoger loon, voor betere arbeidsvoorwaarden of voor de 8-urige werkdag niets met het kommunisme te maken (blz. 71). Nee, de arbeiders moeten met hooggestemde idealen en bezielde van een heilig socialistisch vuur ten strijde trekken. Dat de werkelijkheid geheel anders is, vormt voor Fischer geen reden om zijn visie te veranderen; hij wendt zich teleurgesteld af.

Natuurlijk heeft hij gelijk, dat het milieu in toenemende mate wordt bedreigd en dat rampen, zoals die welke enige tijd geleden in Bhopal in India gebeurde, zich meer zullen voordoen. Wellicht zal alle leven op aarde onmogelijk worden. Dat betekent echter niet, dat er geen klassenstrijd meer zou zijn of dat die onbelangrijk is geworden. Juist de strijd om het maatschappelijk meerprodukt is de motor van de ontwikkeling, niet het jammer over zure regen, hoe ernstig de gevolgen daarvan ook mogen zijn.

De verdere ontwikkeling van Fischer zoals die blijkt uit de in zijn boek opgenomen opstellen laat zich het duidelijkst illustreren aan de hand van het volgende citaat.

"Het gaat niet meer om ver reikende socialistische toekomstverwachtingen, maar de kennis over de begrensdheid van onze inspanningen verbreedt zich, de schaarste aan vanzelfsprekendheden zoals ruimte, lucht, gezondheid, voedsel, arbeid en energie, beheerst in toenemende mate de hoofden en men verdedigt tegenover een blinde vooruitgang liever wat er nog over is van deze vanzelfsprekendheden dan utopieën na te jagen. Het socialisme heeft zichzelf altijd begrepen als de enige legitieme erfgenaam van het kapitalistische systeem, waarvan de ontwikkelde produktiekrachten pas in gemeenschappelijk eigendom tot hun ware bestemming voor iedereen zouden komen. De tege woordige tijd bewijst dat deze erfenis verloren is en de erfgenamen staan met lege handen. Wij waren deel van deze socialistische gemeenschap van erfgenamen en staan nu met lege handen en hoofden." (blz. 106).

Ziehier de hartekreet van iemand, die door zijn morele afwijzing van de burgerlijke maatschappij utopische idealen is gaan koesteren en die als alternatief voor de werkelijkheid heeft opgevat. Het is de hartekreet van iemand, die het 'socialisme' niet heeft opgevat als de werkelijke beweging der arbeiders die de bestaande toestand aantast en dientengevolge opheft, maar als een systeem waarin zijn utopie gerealiseerd zou zijn. Zodra hij min of meer tot het besef komt dat zijn idealen schipbreuk hebben geleden of daartoe voorbestemd zijn, houdt hij, teleurgesteld, het socialisme voor verloren omdat hij zijn geheel los van de arbeidersstrijd staande utopie immer voor socialisme heeft aangezien.